

ПРОБЛЕМА БЕЗСМЕРТЯ У ЕЛЬФІЙСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ ДЖ.ТОЛКІЕНА

Ольга КОЗІЙ (Кіровоград, Україна)

Філософська проблема безсмертя складна й багатоаспектна, вона у тій чи іншій формі зустрічається у віруваннях стародавніх народів та збереглася у сучасних світових релігіях. Доробок Дж.Толкієна є його персональною міфологією, якій притаманне неоднозначне ставлення до аспекту вічного існування.

Ключові слова: безсмертя, міфологія, деміург, художній світ, проблема вибору, артефакти.

The problem of immortality is deep and complicated, it is spread in all the religions and ancient beliefs. J.R.R.Tolkien created his own world where this aspect can help to understand the author's idea.

Key words: immortality, mythology, creation, the problem of choice.

Бажання розширити межі свого існування – духовного й фізичного (для пересічного індивіда, певне, фізичний аспект є вагомим) – до меж Безкінечності ніколи не поспішало людської свідомості. Людина – єдина, на думку вчених, жива істота, що усвідомлює свою смертність, тож це розуміння викликає страх смерті, неприйняття того, що увесь світ, мікросвіт кожного, може одного дня припинити своє існування, піти у небуття. Тому абсолютно непотрібним і безмістовним, як відзначав Воланд у романі М.Булгакова видаються будь-які плани та роздуми про майбутнє. Тому ідея безсмертя в тій чи іншій формі трапляється у віруваннях стародавніх народів та збереглася в сучасних світових релігіях у якості продовження духовного існування після припинення існування фізичного тіла, або як переродження-перехід на вищий рівень.

У казках мотиви безсмертя та воскресіння з мертвих трапляються дуже часто, чим підтверджують давню мрію людства. Та знаковим є те, що найбільше прагнуть безсмертя (та й отримують його) переважно негативні персонажі. Але вони змушені платити за це досить високу ціну – власну душу, перетворюючись на упрів, привидів тощо, укладаючи угоду з темними силами та пов'язуючи своє вічне існування із артефактами-умістилищами цієї сили (яскравий приклад – смерть Коція в яйці). Вампіри як герої народного фольклору та готичних романів змушені підтримувати своє існування, відбираючи життя в людей, згідно з низкою вірувань – спільної з ними крові, родичів. Тож плата за входження у вічність – знищення роду. Тому в художній літературі безсмертя може сприйматися як прокляття. Прикладами останнього є легенда про Агасфера, що зазнала численних літературних опрацювань: «лірична рапсодія» Шубарта, що тлумачить цей образ як втілення бажання смерті; Гете, почавши свого «Вічного жінку», залишив свій задум незакінченим, зрозумівши протиріччя між дохристиянською основою та пізнішою інтерпретацією. Чимало варіацій на тему прокляття Агасфера з'являється в XIX столітті в період панування романтизму. Це твори Е.Сю, О.Дюма, М.Жуковського. У XX столітті цей образ набрав нових рис у творах Р.Кіплінга, Г.Аполлінера, Г.Маркеса, С.Гейма.

Прокляттям вічного існування стає для нещасних обраних струльдбругів у «Мандрах Гулілвера» Дж.Свіфта. Брати Стругацькі у «П'ятьох ложках безсмертя» надають головному героєві можливість вибору. Та він відмовляється, упевнившись у дрібязковості та обмеженості безсмертних, із якими він волею випадку зустрічається.

Аспект безсмертя у фольклорі та художній літературі переважно тлумачиться, як щось не співвідносне із реальністю оточуючого/художнього світу. Мені хочеться зупинитися на особливостях розв'язання цієї проблеми у творах англійського письменника, що став культовою постаттю XX – XXI століть – Дж.Р.Р.Толкієна, оскільки він зробив безсмертя реальністю свого Середземелля (цікавий приклад злиття понять локуса та художнього світу).

Секрет незаперечного успіху та незгасаючої популярності творів Дж. Толкієна, особливо «Володаря пернів», не лише у таланті письменника, що, на жаль, мав не надто шпироке поле

для розкриття, а й у його власній – свідомій чи підсвідомій – вірі у *реальність* створеного. Для самого автора його роман був лише сторінкою в ґрунтовній, створеній ним же міфології, продовженням історії хоббітів, що полюбилися читачам після публікації казки про подорож Більбо Торбіна. У листі У. Х. Одена письменник зізнався, що «історія Більбо з перцем була найкращою логічною зв'язкою», тому й у «масштабному творі перстень одразу став Перцем з великої літери, й одразу ж виїк Чорний Володар» [5: 240]. А виписуючи міфологію «Сильмаріліону», вірив, що не просто вигадує сюжет. Ті історії, зазначав він, «ввійшли у свідомості як щось певне. [...] Увесь час він відчував, що записував дещо «існуюче», а не вигадане» [2: 147]. Як наслідок виїк надзвичайно реальний світ. Не можу назвати його *художнім*, оскільки його реальність поширюється за межі конкретного твору. Доробок Дж. Толкієна є його персональною міфологією, людина, що, за словами його сучасника К. Льюїса, «побувала усередині мови» [4: 208], за кілька десятиліть життя досягнула епохального створення міфології. Саме «Сильмаріліон», а не «Володаря перців» письменник вважав роботою свого життя. Світ Середземелля читач сприймає як реальний, адже він (світ) створюється божественними сутностями, переживає часи свого розквіту й руйнації. Погляд на Арду очима деміурга є іовим, але не незвичним. Х. Карпентер, не лише біограф, а й друг професора, відзначив: «Толкієн вклав свою міфологію таким чином, бо хотів, аби вона була незвичною, і водночас не брехливою. Хотів, аби міфи й легенди відображали його моральні уявлення про Всесвіт» [2: 145].

На думку дослідниці В. Завадської, цього науковця і письменника «слід розглядати не просто як автора жанру «фентезі», [...], а як деміурга, володаря космогонічної сили, творця Всесвіту» [1: 52]. За словами Х. Карпентера, «будучи християнином, він не міг помістити свої уявлення у Всесвіт, де немає бога [...]. Бог присутній у творінні Дж. Толкієна, хоч і лишається незримим» [2: 145]. Аспекти християнського світогляду письменника простежуємо на прикладі процесу створення світу Еру Ілватаром (Єдиним Богом) немов складної мелодії, бунт одного з валар, котрий вносить у неї (мелодію) дисгармонію. Образ Мелькора (бунтівного божества) є яскравою алюзією із біблійним Люцифером, а змалювання жиючих божественних сутностей носить відбиток поклоніння перед Дівою Марією.

Аспект безсмертя, що в більшості світових релігій, зокрема і в християнстві, тлумачиться як вина винагорода за праведність, має різне тлумачення у *світі* Дж. Толкієна. Крім творця та богоподібних сутностей (валар і майяр), вічне фізичне існування притаманне ще й ельфам, котрі подібно до людей є однією із рас Арди-Землі. Смертність та безсмертя у двох народів закладені генетично. Письменник вдається до експерименту, метою якого є простеження справжньої сутності двох рас, а вічне життя – то такий собі лакмусовий папірець. Перші покоління людей дар Ілватара (природну смерть) сприймали як належне. Нуменорці ж (у способі їх образів простежуємо вплив легенди про Атлантиду на її гордовитих мешканців), не без впливу Саурона, зажадали вічного життя і були покарані творцем. Після перемоги над ордами Мелькора хоробрі воїни людського племені були обдаровані островом у формі зірки – Нуменор, а самі воїни стали його першими правителями. Не у змозі змінити первинний задум Єдиного щодо смертності людей, валари наділили нуменорців набагато довшим життям. Першим правителям острова був відміряний вік у 700 – 900 років (також яскрава біблійна алюзія із старозавітними розповідями), проте з часом, поступово підпадаючи під згубний вплив, тривалість їх життя зменшувалася. Образ нуменорців Дж. Толкієна можна розглядати як полеміку із Дж. Свіфтом. Приречено-безсмертні струльдбруги жили вічно, проте їхнє духовно-свідоме життя закінчувалося у віці 70 – 80 років. По тому провадили вже просто *існування*. Натомість нуменорці Дж. Толкієна, досягши поважного віку та відчуваючи наближення старості, свідомо (подібно до ельфів, а саме трьох ельфійок) могли припинити своє життя (це не має нічого спільного із самогубством). У світі Середземелля цей аспект є генетичним, оскільки всі нащадки королівського роду мали контроль над тривалістю власного життя.

Темний володар (той самий, що вклав Єдиний Перстень) пробрався до Нуменору, посіявши зерна розбрату, зародивши сумнів у справедливості провидіння та задуму Всевишнього щодо смертності людей. Зерна, посіяні Темним Володарем, впали у родючий

грунт, принісши плоди у вигляді воєнного походу проти Заходу (домівки валар і майяр та ельфійських володарів).

Автор відзначає, що ельфи у створеному ними світі є безсмертними в межах Арди (Землі). Вони – ніби одухотворене її продовження, тому вічне їхнє існування визначається життям усього створеного Єдиним світу. Ельфи відчувають усі болі Арди, змінюються разом із нею, беруть на себе частину Тіні, що впала на все суще. Останнє призводить і до їх спотворення. Водночас ельфи є усобленням філософської сентенції про первинність думки, ідеї. Ці аспекти можна простежити на усіх рівнях функціонування вторинного світу. Фаталізм присутній у тлумаченні чи не усіх рівнів дельфійського буття. Звичаї та закони створеного ними народу письменник-творець найповніше вклав у зведенні «Перстень Моргота». Проблема створення родини перейнята романтично-фаталістичним пафосом лебединої вірності, оскільки шлюб їхній був єдиноможливим, на усе життя.

Вони є ідеалом будь-якого творця. Х.Карпентер відзначив, що ельфи в творах письменника «хоча [...] й можуть грішити та помилятися, проте не є позбавленими божественної прихильності в теологічному сенсі» [2: 148]. Сам професор наголошував, що «вони створені людиною за своїм образом і подобою, та позбавлені від обмежень, що її пригнічують, [...] безсмертні, і воля їх владна втілювати те, що створює їхня уява» [2: 148].

По-різному трактує Дж.Толкієн долю двох народів після смерті: ельфи після загибелі відправлялися в покої Мандоса – проміжний вимір між світами життя і смерті аби потім втілитися в нове тіло і жити, набуваючи один досвід на інший; доля людей після закінчення земного життя була нікому невідомою, навіть валарам.

Незважаючи на подібність між двома народами, Дж.Толкієн лише тричі поєднує їх трагічно-романтичними лініями: Лютієн з Береном, Ідріль з Туором, Арвен з Арагорном. Кохання стає фатумом, водночас тюремником та провідником, що веде героїв уперед і ставить у жорсткі рамки визначеного внаслідок.

Активну участь у міфо-історії Дж.Толкієна відіграють переважно ельфійки. Жінки з племені ельдарів мужньо зрікаються безсмертя, поєднуючи свою долю з людською. Доленосна функція героїнь полягає як у керуванні тривалістю власного життя, так і змінах світобудови, оскільки злили воедино долі двох народів. Ці шлюби є нерівними з огляду на надзвичайну (не в кілька років, а кілька століть) різницю у віці. Перший та третій шлюби є одночасно обрамленнями та важливими смисловими центрами міфології Дж.Толкієна. Письменник вдається до паралелізму та внутрішньотекстуального посилення: закохані зустрічаються на лісовій галявині. Вражені красою ельфійок, що танцюють, смертні чоловіки закохуються. Вперше побачивши Лютієн, Берен називає її Соловейком. Так же називає свою кохану і Арагорн, що під час доленосної зустрічі співає пісню про Берена й Лютієн. Характерно, що третє подружжя кровно пов'язане з попередніми двома. Арагорн і Арвен навіть є далекими родичами, оскільки батько Арвер Елронд і прародич Елессара Елрос були синами мореплавця Еаренділа. Цей нащадок трьох племен переходить на солярний рівень існування, а його сини Еленділ та Елронд після такого «вознесіння» їхнього батька отримують право обирати долю одного з вільних народів. На цьому прикладі можна припустити, що Дж.Толкієн вдався до мотиву грецьких міфів про героя Персея, котрий за голову Медузи був винагороджений безсмертям на Олімпі. Проте вибір Еленділа та Елронда не був пов'язаний із аспектом тривалості життя, а лише із прихильністю до тієї чи іншої раси.

Образи ельфійок, що пов'язали свою долю зі смертними, оповиті атмосферою трагізму та самопожертви, оскільки заради коханих вони зрікаються вічного життя та благословенної долі свого народу. Так Лютієн – перша із трьох уславлених ельфійок – заради коханого зрікається безсмертя, оскільки творець художнього світу наділяє своїх персонажів здатністю самими визначати не лише власну долю, а й тривалість життя. Так дівчина-соловейко пророоче передрікає долю коханому: «Перед тобою, Берене, два шляхи – або ти відмовишся від своєї мети й присяги та будеш блукати світом, або дотримаєшся слова і кнеш виклик темній силі ... Та яку б дорогу ти не обрав, я піду за тобою, і долю матимемо одну» [6: 1208]. Кохання стає фатумом, водночас тюремником та провідником, що веде героїв уперед і ставить у жорсткі рамки визначеного внаслідок. У «Історії про Берена та Лютієн Тінувіель» письменник вкладає цю думку в уста пса Хуана, що супроводжує смертного героя: «Не в твоїх силах,

говорить чотирьогий супутник господареві, - зараз позбавити Лютіен від смертної тіні, бо коханням своїм вона на це приречена» [6: 1210]. Саме жінки, незважаючи на їх малочисельність, стають уособленнями долі, деміургам світу Дж.Толкієна. Так на щойно згадану Лютіен автор покладає долетворчу функцію, оскільки вона «сплела разом дві теми – печаль ельфів та людську скорботу» [6: 1216]. Нерівний шлюб Лютіен перегукується з долею її матері – божественної майї Меліан, що поєднала свою долю із ельфом Тінголом. Батько Тінувіель, хоч і був безсмертним, та поступався дружині могутністю, і у світобудові Дж.Толкієна стояв на значно нижчому ієрархічному шаблі.

Письменник міцно «цементує» логічність та правдоподібність свого творіння за допомогою шлюбних зв'язків. Валари й вали, як уособлення стихій та моральних категорій знаходяться над світом, та божественні сутності нижчого рівня – майяри і майї – вливають свою кров у жили дітей Еру завдяки шлюбу між Меліан та дельфійським владикою Тінголом. Від дитини цього шлюбу Тінувіель та смертного Берена ведуть свій родовід напівельфи. На останніх Дж.Толкієн покладав роль творців долі, героїв та пророків.

Том Бомбаділ – найнеповторніший із героїв Дж.Толкієна. Цей персонаж є живим втіленням Аристотелевого уявлення про щастя, уособленням юнгівського архетипу самості, що охоплює іпостасі Бога-творця й індивіда, є особистістю самодостатньою. Разом зі своєю прекрасною схожою на німф із давньогрецьких міфів Золотником він створює гармонійний статичний мікросвіт у Всесвіті Дж.Толкієна. Тож сила його також і у постійному відчутті щастя.

К.Корольов, відомий дослідник творчості та один з кращих перекладачів творів Дж.Толкієна, вважає, що Том є одним з майя (божественною сутністю) [3: 92]. На цю думку науковця, певне, наштовхнула коротка «біографія» цього персонажа, яку автор вкладає в уста Гендальфа: «Той, хто ходив схиляти й гаяти у ті давні часи [...]. Він і тоді був давніший за давне [...]. Ельфи називали його Іарвейн Бен-адар, Найстаріший серед Ненароджених. Проте імен у нього багато – для гномів він Форн, для людей з півночі – Оральд» [6: 425].

Сам себе Том називає Старішим: «Ви хочете знати моє ім'я? Що у ньому є? Коли позбавити нас імен, чи припинимо бути тими, хто ми є? [...] Я... Я Старіший – ось єдина відповідь» [6: 304]. Цікавим є синтез внутрішньої гармонії та самодостатності цього персонажа із відособленням ставлення до самого себе, про що свідчить вживання третьої особи: «Том був тут раніше за ріки й дерева. Першу дощову краплю пам'ятає він, перший жолудь» [6: 304]. Не дивно, що прихильники творчості Дж.Толкієна припускали, що за маскою веселого лісового мешканця, зодягнутого у яскраві різнокольорові шати (мав ім'я та зовнішність ляльки, що належала сину Дж.Толкієна) письменник «приховав» самого творця Еру Ілватара. Хоча письменник і заперечив це, все ж така *самовідособленість* наводить на асоціацію про християнську віру у синтез Божественної сутності та існування в кількох іпостасях.

На відміну від Гендальфа (майяра Олоріна), водночас войовничого, оскільки є слугою «потаємного вогню» [6: 485], та сповненого співчуття до всього живого (бо ж був одним із учнів-послідовників вали Нієнни), Том з однаковою зовнішньою легковажністю ставиться і до озлобленого Дядька Верби, і до привидів з кургану, і до єдиного перся. Коли четверо хоббітів залишають його привітний дім, аби продовжити свій квест, то незабаром потрапляють у смертельно-гіпнотичний полон привидів. Перебуваючи вже на маргінесі двох світів воїни знаходять у собі сили звернутися по допомогу до потужної сили Господаря Прадавнього Лісу. У такому контексті він (Том) є уособленням великої життєдайної енергії, що перемагає смерть.

Том є персоналізованим уособленням природи та влади над нею. Проте ця влада особливого характеру: «Володіння було б для нього аж надто важким тягарем [...], – говорить про нього дружина. – Дерева, трави та усі тутешні жителі живуть самі по собі та належать лише самим собі. А Том Бомбаділ – то Господар! Ному відомі усі таємничі стежки, усі приховані броди. Удень та вночі гуляє він лісом, танцює на верхів'ях пагорбів, не стрічаючи перешкод, не маючи страху. Він Господар, одвічний Господар» [6: 298].

Перстень, що володів думками багатьох героїв роману, зміг побувати на руці тільки п'ятох з них: трьох хоббітів, Темного Володаря та Тома. Смертні, одягши його, потрапляли у маргінальний стан, ставали на межу між світами живих істот і безтілесних сутностей (на кшталт вершинків назгулів), приречених на вічне рабство та жагу володіння. Знаково, що Том на рівні із Сауроном, котрий викував цей артефакт, може його контролювати, оскільки не зникає, не переходить у вимір привидів. Більше того, очевидним є те, що надзвичайна могутність Старійшого, можливість контролювати розповсюджується не лише у світі живих: він *бачить* Фродо, котрий одяг персня, змушує коритися Могильну Нежить.

Тож, зробивши безсмертя логічною частиною свого світу, культовий письменник століття водночас проводить психологічно-творчий експеримент-випробування людини та створює моральний ідеал, що вартий вічності в сплу осягнення світобудови та власної у ній ролі і місця.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Завадська В. Спроба аналізу художніх особливостей творів Дж.Толкієна «Хоббіт, або Туди й назад» та «Володар кілець» / В.Завадська // *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. – 2003. - № 5. – С. 52 – 55.
2. Карпентер Х. Дж. Р.Р. Толкієн. Біографія / Х.Карпентер. – М.: Издательство ЭКСМО – Пресс, 2002. – 432 с.
3. Королёв К. О кузнецах и кольцах / К. Королёв // Толкієн Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. – 352 с.
4. Льюис К. Рецензия на «Братство кольца». / К.Льюис. // *Тайм енд тайд*. – 1944. – 14 авг.
5. Толкієн Дж. Избранные псыма. / Дж.Толкієн. // Толкієн Дж. Возвращение Беорхтнота и другие произведения / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО – Пресс; СПб.: Terra fantastica, 2001. – С.231 – 258.
6. Толкієн Дж. Полная история Средиземья: Сб.: Пер. с англ. / Дж. Толкієн. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra fantastica, 2002. – 1341 с.
7. Толкієн Дж. Фрагмент Истории об Арагорне и Арвен /Дж.Толкієн // Королёв К. Толкієн и его мнр: Энциклопедия / К.М.Королёв. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra fantastica, 2003. – 589 С. – с. 470 – 481.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Козій – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: особливості літературного процесу ХХ століття.